

О. В. Ромашко

«УТРИМУВАЧІ КАЗАНІВ» У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ СКІФСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглянуто роль «утримувачів казанів» у соціальній системі скіфського суспільства. Репрезентативна вибірка поховальних пам'яток Скіфії проаналізована у межах двомірної системи координат (горизонтальної та вертикальної), що дозволило виокремити не тільки соціальні, а і статеві-вікові характеристики даної групи скіфського соціуму.

Ключові слова: скіфська культура, казан, Північне Причорномор'я, соціальна структура.

Суспільний устрій та соціальна організація Скіфії — одна з найбільш розроблених та, водночас, складних проблем скіфознавства. На цій ниві працювало не одне покоління скіфологів, зокрема мова йде про Н.Г. Єлагіну, В.А. Іллінську, О.І. Тереножкіна, Б.М. Мозолевського, Ю.В. Болтрика та ін. [Єлагіна, 1963; Ильинская, Тереножкин, 1986; Мозолевский, 1979; Болтрик, 1998; 2001; 2001а; 2004]. Складовою частиною цих наукових пошуків є питання організації владних структур скіфського суспільства, що прямо пов'язане з визначенням прижиттєвого статусу людей, похованих з казанами. Його вирішення можливе тільки в контексті двовимірної системи координат (горизонтальної та вертикальної), яка традиційно використовується при розгляді соціальної сфери (соціального простору) стародавніх суспільств [Бунятян, 1985; Тишкин, Дашковский, 2003, с. 102, 103]. Вертикальна проекція цієї системи базується на встановленні соціального та майнового стану померлих у суспільстві, горизонтальна — на їх статево-вікових характеристиках.

В основу вертикальної проекції скіфського суспільства нами покладені ґрунтовні дослід-

ження Б.М. Мозолевського, К.П. Бунятян та Ю.В. Болтрика та ін. [Бунятян, 1985; Мозолевский, 1979; Болтрик, 1998; 2001; 2001а; 2004]. Крізь призму запропонованих схем, нами зроблена спроба визначення місця «утримувачів казанів» у соціальній структурі скіфського суспільства. В історіографії питання панує думка, що статус похованих у скіфських курганах людей визначається за працевитратами, затраченими суспільством на здійснення поховання, з урахуванням складу поховального інвентарю, наявності залежних осіб та ін. Враховуючи ці показники, нами виділено шість ланок «утримувачів казанів».

Ланка 6 — скіфське царство. Особливістю скіфської держави був її поділ на три царства, якими керували царі, один з яких був головним [Ростовцев, 1918; Граков, 1950; Єлагіна, 1963; Шелов, 1972; Хазанов, 1972; Тереножкин, 1966; 1977]. Розбіжності в побудовах дослідників стосуються головним чином визначення часу виникнення державності у скіфів. Зокрема Б.М. Граков, Д.Б. Шелов, А.М. Хазанов вважають, що рання історія скіфів проходила в умовах первісно-общинного устрою, а ранньокласове суспільство та держава склались у них не раніше V ст. до н. е., тобто перед, або в епоху царя Атея [Граков, 1950, с. 7—19; Шелов, 1972, с. 63—78; Хазанов, 1972, с. 170]. Інші дослідники, наприклад О.І. Тереножкін, вважають, що держава у скіфів виникла ще при їх виході на арену історії, принаймні на межі VII—VI ст. до н. е. [Тереножкін, 1966, с. 33—49; 1977, с. 4].

Ланка 5 — царства / басилей. За сталою історіографічною традицією Скіфія складалася з трьох царств, або басилей, до складу яких входили провінції [Хазанов, 1975а, с. 191—199; Мартынов, Алексеев, 1986, с. 115].

Ланка 4 — союзи племен. Шість етносів степової Скіфії і вісім етносів лісостепової та лісової зон [Рыбаков, 1979, с. 185—194], про які повідомляє нам Геродот (IV, 5—9, 17, 18, 20—22, 59—75, 104—109, 116, 117), ймовірно були саме такими союзами племен [Мартынов, Алексеев, 1986, с. 114]. В адміністративному відношенні вони відповідали провінціям, які, у свою чергу, склалися з номів.

Ланка 3 — плем'я / ном. У етнографії плем'я розглядається як один із типів етносоціальної організації з характерною тенденцією до культурно-мовної єдності та ендогамії. Племена виникають разом із родовою організацією та існують до виникнення класових суспільств. У залишковому стані племена найдовше зберігаються в осередку кочовиків-скотарів [Шнирельман, 1988, с. 590—591]. Остання тенденція виразно простежується й у скіфів. Більшість дослідників вважає, що геродотівські номи (Herod., IV, 62, 66) відповідають областям, які займали відповідні племена [Артамонов, 1947, с. 74; 1974; Граков, 1954, с. 17; 1971, с. 34; Тереножкин, 1966, с. 48; Мартынов, Алексеев, 1986, с. 113—114]. На думку А.М. Хазанова [Хазанов, 1975а, с. 119], племена скіфів часів Геродота продовжували існування у дуже трансформованому вигляді, однак їм були притаманні важливі адміністративно-політичні та фіскальні функції.

Ланка 2 — рід. В етнологічних науках та історії первісності цим терміном визначається група родичів, які мають загальне родове ім'я й ведуть своє походження по одній лінії (материнській чи батьківській) від загального пращура (реального чи міфічного). У суспільствах із суттєвим розпадом родових відносин, який привів до формування територіальної общини й малої сім'ї (тобто таких, які в соціально-економічному відношенні відповідали рівню розвитку скіфського суспільства), родові структури у більшості випадків продовжують існування. Особливо довго родовий поділ зберігається у аристократичній верхівки кочівників [Першиц, 1988а, с. 593]. У більшості таких суспільств між спорідненими і неспорідненими родами, підрозділами родів, общинами й навіть окремими сім'ями мали встановлюватися складні системи супідрядності. Ідеологічним обґрунтуванням цього явища слугував притаманний багатьом формам родової організації поділ «старших» та «молодших» ліній, які переосмислювалися в інтересах общинної та родової знаті. Підвищення ролі родової аристократії могло супроводжуватись і підвищенням роду, який вони очолювали [Хазанов, 1975, с. 121].

Ланка 1 — сім'я. Основною ланкою скіфського суспільства, як і інших суспільств стародавніх та сучасних народів, була сім'я. У скіфів її форма повинна була відповідати притаманним їм суспільству патріархально-родовим тра-

диціям. В історіографії існують два підходи до визначення форми скіфської сім'ї. Відповідно до першого, провідною формою шлюбно-сімейної організації у скіфів була велика або патріархальна сім'я; відповідно до другого — мала сім'я. У подальших розвідках ми спираємось на висновки дослідників, які наголошують, що общину і кочових, і осілих племен Скіфії складали саме малі індивідуальні сім'ї з притаманною їм приватною власністю [Шелов, 1972, с. 68—71; Тереножкин, 1977, с. 8, 9; Мартынов, Алексеев, 1986, с. 113]. У літературі зустрічається також термін «розширена сім'я» у значенні різновиду малої скіфської сім'ї [Хазанов, 1975, с. 62; Мартынов, Алексеев, 1986, с. 113]. Зазначимо, що з точки зору класифікації структурно-функціональної варіантності шлюбу та сім'ї у етнологічних науках термін «розширена сім'я» відповідає полігамній (складній) сім'ї або сім'ї, за своїм складом наближеної до великої [Першиц, 1988, с. 624].

Соціальна стратифікація поховань «утримувачів казанів» розглянута на матеріалах 144 поховань за культурно-просторовим принципом в межах визначених в сучасному скіфознавстві локальних груп скіфської культури.

На прикладі пам'яток «утримувачів казанів» Головної степової групи (83 поховання) достатньо об'єктивно окреслюється «піраміда», на нижчих щаблях якої знаходяться кількісно переважаючі поховання очільників родів рядового населення та родів нижчих і середніх аристократичних ланок, до номархів включно, а на вищих — відносно нечисленні поховання царів, які відповідно очолювали роди царських скіфів. Питома вага поховань ланки 1 дорівнює 28,9; 2 — 16,9; 3 — 30,1; 4 та 5 — 15,7; 6 — 8,4 %. Така сама «піраміда» простежується і на матеріалах деяких локальних груп Лісостепу. Зокрема в найбільш численній Середньодонській локальній групі відсоток поховань з казанами ланки 2 дорівнює 81; 3 — 19 %. У групі пам'яток Придніпровського терасового лісостепу питома вага поховань з казанами ланок 1 та 2 дорівнюють по 80, ланки 3 — 20 %. Питома вага поховань Києво-Черкаської локальної групи ланок 1—3 дорівнює 87,5, ланок 4—5 — 12,5 %.

В історіографії панує думка щодо використання казанів у якості індикаторів соціального статусу похованих із ними скіфів. У цьому напрямку особливо слід відмітити розвідки Т.М. Кузнецової, В.М. Грицюка, Н.М. Данилко, О.Д. Могилова та ін. [Кузнецова, 2004; 2008; 2009; Грицюк, 2009; Євдокімов, Данилко, Могилов, 2012]. Особливістю нашої роботи є залучення до аналізу репрезентативної джерельної бази та порівняльний аналіз поховань, в яких присутні не тільки цілі екземпляри казанів, а й сліди їх перебування. Виходячи з присутності металевих посудин у могилах всіх страт скіфського суспільства, ми вважаємо можли-

вим розглядати їх як поховання керівників різних за соціальним і майновим рівнем родів. Серед них кількісно переважають поховання очільників родів рядового населення та родів нижчих і середніх аристократичних ланок до номархів включно. Поховання очільників вищих аристократичних та царських родів відносно нечисленні.

Те, що поховання «утримувачів казанів» можливо розглядати саме у такому вимірі, підтверджується й іншими спостереженнями. Так, виходячи зі статево-вікової характеристики, у Головній степовій групі домінували поховання чоловіків — 71,4 %. (питома вага похованих із казанами чоловіків становила 71,4; жінок — 25,4; дітей — 3,2 %). Присутність казанів у жіночих, підліткових та дитячих похованнях свідчить про спадковість у скифському суспільстві соціального статусу індивіда. Соціальний статус жінки визначався її приналежністю до сім'ї та роду, статус дитини — соціальним положенням його батьків. Тобто виходячи з особливостей поховальної обрядовості скифів, в тому числі і „утримувачів казанів”, організація їх суспільства базувалася на генеалогічному принципі. З метою збереження статусного рівня провідної сім'ї в родовій структурі, в тому випадку, коли вона залишалася без голови-чоловіка, її могли очолювати жінки (а іноді формально навіть підлітки і діти), які успадковували не тільки керівництво скифським царством, номами та общинами, а і обов'язки родових старійшин. Важливими аргументами на користь такої думки слугують достатньо численні випадки присутності казанів у різночасових похованнях, концентрованих в одних курганах — сімейних усипальницях. Три таких кургани — Солоха, Огуз, Чортомлик — репрезентують ланку 6. Три — Бердянський курган, Товста та Гайманова Могили — ланки 5—4. Чотири — к. 15 біля с. Золота Балка; Мелітопольський курган, Соболева та Бабина Могили — ланку 3. До сімейних усипальниць «утримувачів казанів» ланок 2 та 1 можливо зарахувати к. 10 біля с. Мала Лепетиха та к. 8 поблизу с. Вовчанське. Слід зауважити, що роль казанів як маркерів роду простежується не тільки у скифів, але й у багатьох інших номадів Євразії раннього залізного віку та середньовіччя.

Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н. э.). — Л., 1974. — 156 с.

Артамонов М.И. Общественный строй скифов // Вестн. ЛГУ. — 1947. — № 9. — С. 70—88.

Болтрик Ю.В. Попытка социальной стратиграфии Скифии второй половины IV ст. до н. э. // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы: VII Донская археол. конф.; тез. докл. (22—26 ноября 1998 г.). — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 76—80.

Болтрик Ю.В. Курган как ключ к пониманию социальной структуры Скифии IV в. до н. э. // Из истории

античного общества. — Нижний Новгород, 2001. — Вып. 7. — С. 170—181.

Болтрик Ю.В. Соціальна стратифікація Скифії періоду «золотої осені» // Магістеріум. Археологічні студії. — 2001а. — Вып. 6. — С. 78—80.

Болтрик Ю.В. Социальная организация Скифии 4 в. до Р.Х., отраженная в погребальных памятниках // Kimmerowie Scytowie Sarmacy. Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego. — Kraków, 2004 — С. 85—91.

Бунятян Е.П. Методика социальных реконструкций в археологии. На материалах скифских могильников IV—III вв. до н. э. — К., 1985. — 227 с.

Геродот. История: в 9 кн. — Л., 1972. — 600 с. (Памятники исторической мысли).

Граков Б.Н. Скифский Геракл // КСИИМК. — 1950. — Вып. XXXIV. — С. 7—19.

Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре. — М., 1954. — 240 с. (МИА. — № 36).

Грицюк В.М. Військо скифів (озброєння, організація, війни та воєнне мистецтво). — Київ; Чернівці, 2009. — 296 с.

Елагина Н.Г. Отчет о Скифской степной экспедиции исторического факультета МГУ 1963 г. / ИА НАН Украины. — 1963/27.

Євдокімов Г.Л., Данилко Н.М., Могилов О.Д. Скифський курган 10 біля с. Мала Лепетиха у Нижньому Подніпров'ї // Археологія. — 2012. — № 2. — С. 76—95.

Ильинская В.А., Терноожкин А.И. Скифия // Археология Украинской ССР: В 3 т. — Т. 2: Скифо-сарматская и античная археология. — К., 1986. — С. 43—184.

Кузнецова Т.М. Сосуды скифов в «Истории» Геродота // Археологические памятники раннего железного века Юга России. — М., 2004. — № 6 — С. 93—105 (МИА России).

Кузнецова Т.М. Социальные индикаторы в погребальном обряде скифов (бронзовые котлы) // Проблемы современной археологии. — М., 2008. — С. 173—198.

Кузнецова Т.М. Археологические маркеры погребения «номарха» // Старожитності Північного Причорномор'я і археології Північного Причорномор'я: До 110-річчя з дня народж. Б.М. Гракова. — Запоріжжя, 2009. — Т. XV. — С. 77—85.

Мартынов А.И., Алексеев В.П. История и палеоантропология скифо-сибирского мира. — Кемерово, 1986. — 144 с.

Мозолевський Б.М. Товста Могила. — К., 1979. — 251 с.

Першиц А.И. Брак и семья // Народы мира. Историко-этнографический справочник. — М., 1988. — С. 624.

Ростовцев М.И. Эллинизм и иранство на юге России. Общий очерк. — Пг., 1918. — 190 с.

Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия: историко-географический анализ. — М., 1979. — 242 с.

Терноожкин А.И. Об общественном строе скифов // СА. — 1966. — № 2. — С. 33—49.

Терноожкин А.И. Общественный строй скифов // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 3—28.

Тишкин А.А., Дашковский П.К. Социальная структура и система мировоззрения населения Алтая скифской эпохи. — Барнаул, 2003. — 430 с.

Хазанов А.М. О характере рабовладения у скифов // ВДИ. — 1972. — № 1. — С. 159—170.

Хазанов А.М. Социальная история скифов. Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. — М., 1975. — 344 с.

Шелов Д.Б. Социальное развитие скифского общества // ВИ. — 1972. — № 3. — С. 63—78.

Шнирельман В.А. Племя // Народы мира. Историко-этнографический справочник. — М., 1988. — С. 590—591.

А. В. Ромашко

«ДЕРЖАТЕЛИ КОТЛОВ» В СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ СКИФСКОГО ОБЩЕСТВА

В статье предпринята попытка определения прижизненной роли «держателей котлов» в социальной структуре скифского общества. Опираясь на значительную историографическую традицию разделения скифского общества на конкретные социальные группы, нами выделено шесть страт «держателей котлов». Наиболее репрезентативными при решении данного вопроса являются материалы Главной степной группы, при анализе которых нами установлено, что котлы присутствуют почти во всех выделенных стратах скифского общества, причем преобладают захоронения руководителей родов рядового населения и родов низших и средних аристократических звеньев до номархов включительно. Такая закономерность прослеживается и в других локальных вариантах скифской культуры. В этом контексте «держатели котлов» могут рассматриваться как руководители различных в имущественном и социальном плане родов. Также в выборке особо выделяются погребения «держателей котлов» страты 1, которые при жизни, возможно, были главами семей или главами обедневших родов. Поло-возрастной анализ расположенных в стратиграфической зависимости захоронений, позволил нам предположить наследственность власти в пределах конкретной семьи/рода. В случаях, когда не было прямого приемника или по другим причинам, например в том случае, когда власть должна была перейти к лицу, которое не достигло необходимого возраста, для вы-

полнения предполагаемых обязанностей, власть могла наследоваться женой «держателя котла».

К л ю ч е в ы е с л о в а: скифская культура, котел, Северное Причерноморье, социальная структура.

A. V. Romashko

«CALDRONS HOLDERS» IN THE SYSTEM OF SOCIAL STRUCTURE OF THE SCYTHIAN SOCIETY

The article devoted to description of the process of definition role of the «caldrons holders» in the social structure of the Scythian society. The space historiographical tradition of the separation Scythian society into social groups allows as to pick out six echelons of the «caldrons holders». The materials of the Main Steppe Group are the most representational for our research. In the result we got regularity which shows that caldrons contained in all echelons of the «caldrons holders». The most popular tombs in this selection are burials of leaders of the clans ordinary people and clans of lower or middle aristocratic echelons of the «caldrons holders». This regularity is characteristic of the others local groups of the Scythian culture. The research lets us to consider «caldrons holders» as leaders of various property and socially clans. We can pick out burials of the first echelons of the «caldrons holders». We assume that these burials were householders or holders of impoverished clan when they were live. Analysis of the age and sexual identity of the burials showed that hereditary power was passed on family or clan members. In the case when proximate successor was missing or inheritor was very young for realization leader function, the power of perished «caldrons holders» inherited by wife.

К e y w o r d s: Scythian's culture, caldrons, Black Sea Region, social structure.

Одержано 13.03.2016